

Marija Mojca Peternel

Nemški časopisi v letu 1848 kot izraz meščanske revolucije pri Slovencih

Uvod

Slovenci so po koncu francoskih Ilirskih provinc 1813. leta živeli vsi znotraj ene države. Kljub temu je bilo čutiti precejšnje razlike med kulturnim in političnim življenjem med onimi, ki so živeli znotraj starih habsburških teritorialno-političnih enot Štajerske, Koroške, Kranjske, Goriške, Istre in Trsta ter med onimi, ki so nekdanje živeli v Beneški republiki (Beneška Slovenija, Rezija) oziroma znotraj Ogrske (Prekmurje).

Čeprav so Slovenci dobili prvo slovensko knjigo 1550. leta, prvi kompletni prevod Sv. pisma pa 1584 kot 12.-13. v Evropi, so v jezikovnem razvoju doživljali enako usodo kot drugi slovanski narodi v habsburški monarhiji. Pogovorni in jezik pismenega izražanja so bili praviloma nemški, italijanski in madžarski. Le v vaseh in v Cerkvi je prevladoval slovenski. Javna in zasebna raba vseh teh treh jezikov v predmarčni dobi je bila predvsem izraz družbenega položaja in izobrazbe, ne pa politične opredelitve. Poglavitni kulturni centri predmarčnega slovenstva so bila glavna mesta dežel s slovenskim prebivalstvom: Gradec, Celovec, Ljubljana, Gorica in Trst, tu so bili tudi sedeži škofij ter okrožna mesta Maribor, Celje in Novo mesto. Kot intelektualna centra Slovencev sta veljali univerzitetni mesti Dunaj in Gradec. Pomembna so bila bogoslovja v Gradcu, Celovcu, Ljubljani in Gorici, liceji v Ljubljani, Gradcu, Celovcu in Gorici ter gimnazije v Mariboru, Celju in Novem mestu. Izjemno pomembno vlogo v narodnem in političnem življenju so imeli duhovščina, dijaki in profesorji gimnazij in licejev, advokati, študentje univerz ter nekateri državni uradniki, ki so bili večinoma liberalnih nazorov.

Nemški in italijanski časopisi so izhajali v Gradcu, Trstu, Celovcu, Ljubljani, Gorici. Prvi slovenski časopis

je začel izhajati 1797. leta v Ljubljani kot tednik in je po nekaj letih prenehal. Nasledile so ga po nekaj desetletjih kot glasilo Kranjske kmetijske družbe *Kmetijske in rokodelske novice* 1843. leta kot tednik. Tako nemški časopisi kot slovenski so občasno prinašali tudi članke in vesti povezane s kulturnim in političnim življenjem vse bolj prebujajočega se slovenstva. Izjemno pomembne so bile v tem pogledu njihove literarne priloge ali celo kulturna glasila, kot je bila celovška *Carinthia*. Na javno mnenje zahtevnejših bralcev so vplivali poleg dunajskih zlasti *Gratzer Zeitung*, *Triester Lloyd* in za *Freigeiste* uradno prepovedani *Augsburger Zeitung*.

Odprava cenzure

Ko je dan po izbruhu marčne revolucije 1848 na Dunaju dobrotljivi cesar Ferdinand I.¹ razglasil konec cenzure in svobodo tiska, je bilo navdušenje neizmerno. V prestolnici je že v marčevskih dneh začela izhajati številni lepaki, kasneje pa vrsta novih časopisov najrazličnejše vsebine in kvalitete, ki so jih glasni kolporterji ponujali na ulicah: »An allen Ecken häufen sich Plakate an allen öffentlichen Plätzen, in allen Gassen erscholl der Ruf von Colporteurs und frechen Weibern, welche diese Producte der zügelassesten Preßfreiheit ausriesen und unter allen Klassen der Bevölkerung verbreiteten, der beste Weg die Gesinnung der charakterlosen menge allmählig zu vergiften.«²

Časopisnega booma ni zaustavil niti dokaj restriktivni začasni ukaz zoper zlorabo tiska (31. marca 1848),

¹ Ferdinand I. (19. 4. 1793, Dunaj – 29. 6. 1875, Praga). *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Wien 1860, zvezek 6, str. 197–200.

² Hermann Meynert, *Geschichte der Ereignisse in der österreichischen Monarchie während der Jahre 1848*, Wien 1853, str. 284.

ki je urednikom, izdajateljem, založnikom in tiskarjem zagrozil s strogimi kaznimi – v primeru žaljenja in zmanjševanja ugleda države in ustave, Cerkve in oseb javnega življenja ter pozivanja k nemirom.³

Pravica svobodno tiskane besede je s seboj prinesla nove naloge. Če so časopisi predmarčnega obdobja še služili zabavi in kratkočasju, so »mladi« časopisi bralcem na kar najbolj razumljiv način želeli predstaviti aktualna družbenopolitična vprašanja.⁴ *Slovenines Blatt* je z rubriko *Scherz und Laune*⁵ bil eden izmed redkih »mladi« časopisov, ki je poskrbel tudi za zabavo bralcev. Kulturne novice so zamenjali politični uvodniki in razprave celo v uveljavljenih *Journal des oesterreichischen Lloyd* in *Gratzer Zeitung*.

Dotedanji izrazito gospodarski časopisi so poslej tiskali članke skoraj izključno politične vsebine. Tako je *Journal des oesterreichischen Lloyd*⁶ nov koncept časopisa nakazal že 21. marca, in sicer z objavo patriotske pesmi *Triest*, polno simpatij do dvorske politike in globoke hvaležnosti do cesarja.⁷ Tudi naslovnica prve številke osrednjega graškega časopisa je bila po revolucionarnih dogodkih na Dunaju bolj svečana, saj je bila obrobljena z zelenimi in belimi arabeskami.⁸

Še izrazito poljedelsko-gospodarske *Novice*, ki so prav tako izšle svečano obrobline, so morale preseči stare okvire: »Hitro se je moral skriti prostor za poljedelske in rokodelske stvari in poučevati je moral list svobodne državljane slovenske ob evangeliji nove 'pomladi narodov': o ustavi, o volitvah, o kmetijski odvezi, o svobodi, o narodnosti in ravnopravnosti; na eni strani je moral buditi speči narod, na drugi brzdati pretirano hrepenenje in opominjati k treznosti, mirnosti, zaupanju in zalotnemu vedenju.«⁹

Časopisi leta 1848 so se med seboj razlikovali po vsebini in po pogostnosti izhajanja. Tudi spekter njihovih bralcev je bil različen, včasih namenjeni samo

ozkemu družbenemu sloju, na primer Judom, damam, kmetom in delavcem. Bili so razvedrilni ali poučni, pa tudi vseobsegajoči. Različna sta bila čas in pogostnost njihovega izhajanja. Od časopisov, ki so začeli izhajati ob izbruhu revolucije, so nekateri izhajali vsak dan ali celo dvakrat dnevno, mnogi so izšli samo enkrat. Največ časopisov, zlasti dnevnih, je začelo izhajati poleti (junij, julij), najmanj pa avgusta in septembra. Praktično čez noč so se ulice napolnile s prodajalci časopisov, zato ni čudno, da so bili poletni sprehodi po mestnih središčih vse prej kot mirni.¹⁰ V Gradcu so se po besedah Ferdinanda Gattija že takoj spomladi 1848 soočili s pravo poplavo najrazličnejših oblik tiska: »An den Häusern der Gassen, an den Ecken der Straßen kleben Plakate und Ankündigungen, eine über der andern, Aufrufe und Anordnungen, Warnungen und Ankündigungen kommen an ihnen zum Vorschein und verschwinden wieder und lösen sich oft mehrmals im Tage, in den Buchläden und Zeitungscomptoirs, vor der Post und Sparkasse drängt sich eine Menge von Menschen wartend, kaufend, lesend alle zahlreichen Flugschriften, Extrablätter, Zeitungen, welche begierig gekauft und noch begierig verschlingen werden.«¹¹ Tudi na Dunaju je bilo podobno. Tam je na primer pred marcem 1848 izhajalo »le« 41 časopisov, do konca revolucije pa je ta številka narasla na kar 213.¹²

Počasneje so svobodo tiska udeležili v manjših provincialnih mestih. Tudi v deželah s slovenskim prebivalstvom so državljani na pridobitve revolucije najprej reagirali s tiskanjem različnih lepakov.¹³ Ob tem naj omenimo, da je najpopolnejša zbirka lepakov hranjena v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, in je bila v lasti grofa Antona Aleksandra Auersperga.¹⁴

Številni listi so izhajali le kratek čas, za kar je bilo več razlogov. Poleg pojetja revolucionarnega duha, ki je bil razlog za njihov začetek in konec, je gotovo treba omeniti tudi finančne razloge. Takratno časopisno življenje je potekalo v duhu »svetniškega diletantizma«. Svoboda tiska je za večino pogosto pomenila svobodno pisano in govorjeno besedo samo zato, da ni bilo tako kot v starem sistemu. Časopisi stalnim sodelavcem večinoma niso bili sposobni izplačevati honorarjev. Njihova eksistenca je bila torej že vnaprej odvisna od publicističnega diletantizma posameznikov, ki je našel izraz v njihovem ustvarjanju. V

³ Prim.: Provisorische Verordnung gegen den Mißbrauch der Presse, Anhang zur Laibacher Zeitung, Laibacher Zeitung (dalje LZ), 23. 5. 1848, št. 62; Provisorische Verordnung gegen den Mißbrauch der Presse, Besondere Beilage zu Laibacher Zeitung, 18. 7. 1848, št. 86 (tudi v slovenskem jeziku); Meynert, Geschichte der Ereignisse, str. 281.

⁴ Del Cott, Die Journalistik, LZ, 26. 6. 1848, št. 76, str. 450.

⁵ Sloveniens Blatt (dalje SB), 18. 7. 1848, št. 3, str. 12 in SB, 25. 7. 1848, št. 4, str. 16.

⁶ Prim.: Peter Vodopivec, Socialni in gospodarski nazori v slovenskih in sosednjih pokrajinah v predmarčni dobi, Ljubljana 1978, doktorska disertacija. Odnos tega, takrat še tržaškega časopisa do vlade, je v svoji disertaciji analiziral Martin Riedlinger.

⁷ 3. in 5. kitica pesmi *Triest*, Journal des oesterreichischen Lloyd (dalje JL), 21. 3. 1848, št. 58, str. 228.

⁸ Ferdinand Gatti, Die Ereignisse des Jahres 1848, Graz 1850, str. 22.

⁹ Josip Apih, Slovenci in 1848. leto, Ljubljana 1888, str. 144.

¹⁰ Wuttke, Die deutschen Zeitschriften und die Entstehung der öffentlichen Meinung, str. 376.

¹¹ Gatti, Die Ereignisse des Jahres 1848 in der Steiermark, str. 44.

¹² Zenker, Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848, zvezek 2, str. 143–158.

¹³ Stane Granda, Sloveniens Blatt – časopis iz leta 1848, v: Zgodovinski časopis, 1994, št. 2, str. 231.

¹⁴ Narodna in univerzitetna knjižnica, Nuk, Ms 1442, četrta mapa. Prim.: Peternel, Arhivska zapuščina grofa Antona Aleksandra Auersperga, str. 141–156.

prvem obdobju svobode tiska je namreč mnogo urednikov čutilo, da morajo objaviti vse prispevke, ki so jim bili poslani. Mnogi časopisi, še zlasti lokalni, so bili premalo kritični in strokovni. Posredovali so le rezultate posameznih dogajanj, niso pa se ukvarjali z razlago vzrokov, ki so privedli do njih. Mnogi so s tiskano besedo želeli neposredno poseči v dogajanje, namesto da bi se omejili na objektivno opazovanje in znanstveno osvetlili neki problem. Tako je na primer *Gratzer Zeitung* šele dosti pozneje začel redno objavljati poročila iz razširjenega deželnega sveta, volitve v deželni zbor in njegovo odprtje pa ga, tako kot mnoge druge takratne časopise, niso zanimale.¹⁵

Množičnost časopisov torej ni bila sorazmerna z njihovo kvaliteto. Številni so na prav bizaren, nizkoten način kritizirali člane cesarjeve družine in druge osebe javnega življenja.¹⁶ Meynert, od leta 1847 koncesionar *Wiener Allgemeine Zeitung*,¹⁷ je menil, da so številni »Gassenblätter« polni nesramnosti, ničevosti, temelj njihovega preživetja pa zanimanje za javne škandale.¹⁸

Nad »rumeno usmerjenostjo« nekaterih časnikov se je že na začetku aprila 1848 zgražal tudi urednik *Laibacher Zeitung* Leopold Kordeš,¹⁹ ki ni želel, da časopis postane prostor za osebna obračunavanja.²⁰

Škof Slomšek, posredno odgovoren za rojstvo *Laibacher Kirchenzeitung*, je prav tako izrabil svobodo tiska, a se je ob tem dobro zavedal moči pisane besede: »Groß ist die Macht des Wortes, wohl ihn, der in der Noth die Gegenwart des Geistes nicht verliert, und ein Wort zu rechten Zeit zu sprechen versteht!«²¹ Novi časi so bili zanj nevarni,²² a vendarle tudi koristni. Veselje ob pridobljeni svobodi mu je grenila izguba dotedanjih vrednot. Po Slomškovem mnenju je največji greh ljudstva v izrabljanju cesarjeve velikodušnosti in njegovih revolucionarnih daril.²³ Pri tem je na prvem mestu omenil prav »škodljivih bukvic in zapeljivih novin.« Cesar (cenzura) je namreč do leta 1848 varoval(a) ljudstvo pred njihovimi morebitnimi vplivi, po letu 1848 je bila

Cillier Zeitung

Zeitschrift für Stadt und Land, mit besonderer Rücksicht auf deutsche und slavische Interessen.

Es erscheint jeden Dienstag und Freitag Morgens 5 Uhr. — Preis vierteljährig 1 fl. 15 kr.; mit Postverrechnung 1 fl. 30 kr. Wien, Winge.

Nr. 15. Verantwortl. Redaction: Vincenz Prosch, k. k. Professor. Dienstag am 4. Juli 1848.

Pränumerations-Ankündigung.

Die unerschöpfte Theilnahme, welche unser Blatt schon in ersten Quartal selbst in den freiesten Provinzen gefunden hat, und die ersauernde Aufmerksamkeit des intelligenten Theiles der Bevölkerung, bestimmen uns, in Zukunft eine Verbeugung des künftigen Abnehmens einzuleiten zu lassen, wodurch wir auch in die Lage gesetzt werden, die Abonnements umständlicher zu beibringen. Unsere Leser haben sich bisher überzeugt, daß wir mehr gaben, als versprochen; Redaction und Verlag werden auch fortan alles anstrengen, umwählig von nächsten Monathen, was in so große Verehrung zu verdienen. Insbesondere sind wir in die Lage gesetzt, die Nachrichten aus Italien schneller, als Wiener Blätter zu liefern. Unsere Zeitschrift ist kein Zusammenlag für Mäthreien und Gefühlsregung; mit Freimuth aber werden wir jederzeit die Rücksichten des Lesers und jedes einzelnen Standes aufzubedenken wissen.

Mit Beginn des Vertriebes zur Vermeidung der deutschen und slavischen Interessen wird unsere Zeitschrift die beiderseitigen Nationalitäten zu wahren und Verfassung anzuklagen streben, jeden Separatismus aber mit aller Kraft entgegen arbeiten.

Pränumeration wird in Cillier bei der Redaction (Grager-Gasse-Nr. 77) und in der Kreisbuchhandlung des **J. B. Jeretin** angenommen, und zwar: vierteljährig zu 1 fl. 15 kr., halbjährig 2 fl. 30 kr. Wien, Winge.

Für Auswärtige überreichen alle k. k. Postämter und Briefpostanstalten die Pränumeration gegen Ertrag von 1 fl. 30 kr. vierteljährig oder 3 fl. für das halbe Jahr. Wir erheben die Bezahlung zu Berlin, indem wir später einmündenden Abonnenten keine vollständigen Quersätze schicken können.

Verantwortliche Redaction:

Vincenz Prosch, k. k. Professor.

Verleger:

J. B. Jeretin, Kreisbuchhändler und Buchhändler.

Svobodo tiska so leta 1848 na področju periodičnega tiska najprej izkoristili v Celju s časopisom *Cillier Wochenblatt*, kasnejšim *Cillier Zeitung*.

po mnenju škofa uvedena svoboda tiska tudi zato, ker se je zanašal na kritičnost bralcev. Le-ti naj bi se namreč sami bili sposobni braniti pohujšljivih pisem in časopisov: »Schmutzblätter drohen uns ganz das Volk zu verpesten, Es (!) werden ganze Packete die Postämter zur unentgeltlichen Vertheilung versendet.«²⁴

Svoboda tiska v pokrajinah s slovenskim prebivalstvom

Najprej so svobodo na področju periodičnega tiska izrabili v Celju s časopisom *Cillier Wochenblatt*, kasnejšim *Cillier Zeitung*,²⁵ nato v Novem mestu s časopisom *Sloveniensi Blatt*.

Poleti 1848 je ljubljanska škofija začela izdajati nemški *Laibacher Kirchenzeitung*. Politična svoboda je močno vplival tudi na ljubljanski *Laibacher Zeitung*, ki je poleti začel izdajati politično prilogo *Politisches Blatt*. Sredi leta 1848 je začela izhajati tudi vrsta novih slovenskih (političnih) časopisov. S 1. julijem 1848 so v Jeretino-

¹⁵ Gatti, *Die Ereignisse des Jahres 1848 in der Steiermark*, str. 206–208.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Wurzbach, *Biographisches Lexikon*, zvezek 4, str. 187.

¹⁸ Meynert, *Geschichte der Ereignisse in der österreichischen Monarchie während der Jahre 1848*, str. 284.

¹⁹ Leopold Kordeš (6. 11. 1808, Kamna Gorica – 3. 12. 1879, Dunaj). SBL 1, str. 515–516. Prim.: Miladinović Zalaznik, Leopold Kordeš, ein Krainer Literat deutscher Zunge, str. 82–111; Miladinović Zalaznik, Leopold Kordeš, ein Krainer Literat des Vormärz, str. 157–168.

²⁰ Erklärung der Redaction, *Laibacher Zeitung*, 8. 4. 1848, št. 43, str. 288.

²¹ Der Aufmerksame, Ein guter Hirt zur Zeit der Gefahr, *Laibacher Kirchenzeitung*, 14. 12. 1848, št. 24, str. 191–192.

²² Ljubomir, Milo potožilo, *Slovenski cerkveni časopis*, 5. 8. 1848, št. 6, str. 42.

²³ Ljubomir, Novi časi, novi grehi, *Slovenski cerkveni časopis*, 9. 12. 1848, št. 24, str. 186.

²⁴ Pismo Slomška Mihaelu Stojanu, 6. 9. 1848. Fran Kovačič, Slomškova pisma Vodušku, str. 76.

²⁵ O celjskem nemškem časopisu prim.: Peternel, *Cillier Zeitung* 1848, str. 339–357.

vi²⁶ tiskarni v Celju pod uredniškim vodstvom Valentin Konška,²⁷ začeli tiskati *Celske slovenske novine*,²⁸ v Ljubljani, sta začela izhajati prvi politični časopis v slovenskem jeziku *Slovenija* in cerkveni *Slovenski cerkveni časopis*. Na takratnem slovenskem področju je bilo poleg omenjenih »mladih«, z revolucijo rojenih časopisov moč brati še časopise iz drugih centrov monarhije: iz Gradca *Gratzer Zeitung*, iz Trsta, oziroma kasneje iz Dunaja *Journal des oesterreichischen Lloyd*, iz Dunaja še *die Presse*²⁹ in *Wiener Zeitung*,³⁰ iz Augsburga pa *Augsburger Zeitung*. Med bralci je bilo mogoče najti tudi abonente čeških in hrvaških časopisov.³¹

Jezik, cena in ciljna publika mladih časopisov

Vsebinska analiza »mladih« časopisov je pokazala, da so bili zaradi zapletene vsebine namenjeni predvsem izobraženim prebivalcem mest. Preprosto ljudstvo, vpeto v vsakdanji boj za preživetje, ni imelo niti želje niti interesa za branje politične aktualnosti. Zanimala jih je predvsem odprava fevdalnega reda, ki bi jim omogočila drugačno življenje, ostalo dogajanje pa se jih večinoma ni dotikalo.

Med »mladimi« časopisi gre izpostaviti časopis *Laibacher Kirchenzeitung*, ki je zaradi pogostih filozofsko zapletenih besedilih nasploh bil izključno namenjen krogu izobražencev. Preprostemu človeku je Cerkev namenila drug, slovenski časopis, *Slovenski cerkveni časopis*, ki naj bi poglobljaj in utrjeval cerkveni nauk. Drugačna namembnost slovenskega cerkvenega časopisa je hkrati tudi dokaz, da pri njem ni šlo samo za prevod nemškega.

Večina »mladih« časopisov je izhajala v nemškem jeziku, kar je za preprostega človeka bila dodatna ovira, je pa to še en dokaz, da so bili namenjeni predvsem izobražencem. Tudi sicer je bila v tem času večina časopisov na Slovenskem tiskana v nemškem jeziku, kar takrat še ni bil odraz nemškega nacionalizma. Prebivalstvo nemške in slovenske narodnosti se je namreč šele z letom 1848

počasi začelo zavedati nacionalnosti in jo povezovati z jezikom. Vsakdanje življenje meščanov, po večini nemškega porekla, se ni v ničemer razlikovalo od življenja slovenskega dela prebivalstva. Obiskovali so iste šole, trgovine in lokale.³²

Tudi po besedah Josipa Vošnjaka³³ je bila raba nemškega jezika v tem času nekaj samoumevnega in se je ni povezovalo z nacionalno usmerjenostjo: »V naši hiši smo med seboj navadno nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce ne za Slovence, ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do l. 1848.«³⁴ Podobni so tudi spomini. Henrika Tume.³⁵ Njegovemu očetu se je na poti iz Celovca v Ljubljano zdelo namreč vse nemško. »Beseda 'slovenski' je bila takrat na Slovenskem še prav malo znana.«³⁶

Viri in literatura

Apih, Josip: *Slovenci in 1848. leto*. Ljubljana 1888.

Baum, Wilhelm: *Urban Jarnik und das Selbstbewußtsein der Kärntner Slowenen im Vormärz*. V: Moritsch, Andreas (ur.): *Pomlad narodov, Völkerfrühling*. Klagenfurt/Celovec-Ljubljana-Wien 1999, str. 53–80.

Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, Wien 1860.

Cvirn, Janez: *Das Cillier Deutschtum und das Problem der nationalen Identität*. V: Bister, Feliks in Vodopivec, Peter (ur.): *Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa. Deutsche und slowenische Kultur in slowenischen Raum vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete 1995, str. 156–157.

Cvirn, Janez: *Nemško slovenska razmerja v predmarčni dobi*. V: Moritsch, Andreas (ur.): *Pomlad narodov, Völkerfrühling*. Klagenfurt/Celovec-Ljubljana-Wien 1999, str. 81–96.

Del Cott, Die Journalistik. V: *Laibacher Zeitung*, 26. 6. 1848, št. 76, str. 450.

Der Aufmerksame, Ein guter Hirt zur Zeit der Gefahr. V: *Laibacher Kirchenzeitung*, 14. 12. 1848, št. 24, str. 191–192.

²⁶ Janez Krstnik Jeretin (24. 8. 1803, Celje – 11. 11. 1853, Celje), SBL 1, str. 406.

²⁷ Valentin Konšek (4. 2. 1816, Trojane – 16. 7. 1899, Ljubljana). SBL 1, str. 494–495.

²⁸ Od 3. oktobra 1848 se je list imenoval *Celske novine*, od začetka leta 1849 pa *Slovenske novine*. Prim.: Orožen, *Celska kronika*, str. 209.

²⁹ *Die Presse* – dnevnik, od 3. julija 1848. Odgovorni urednik je bil L. Landsteiner. Zenker, *Wiener Journalistik*, str. 153.

³⁰ *Wiener Zeitung* – izhajal dvakrat tedensko od 8. avgusta 1703, pod imenom *Wienerisches Diarium*; odgovorni urednik je bil Joh. Bapt. Schonewetter. Od leta 1870 je začel izhajati pod imenom *Wiener Zeitung*. Zenker, *Wiener Journalistik*, str. 144.

³¹ *Granda, Recepcija prve svobode tiska pri Slovencih*, str. 13.

³² Cvirn, *Das Cillier Deutschtum und das Problem der nationalen Identität*, str. 156–157. O razmerjih med Nemci in Slovenci pred letom 1848 prim.: Cvirn, *Nemško slovenska razmerja v predmarčni dobi*, str. 81–96. O razmerah na Koroškem je pisal Wilhelm Baum, Urban Jarnik und das Selbstbewußtsein der Kärntner Slowenen im Vormärz, str. 53–80. O tej problematiki prim.: Grdina, *Doživljanje Nemcev in nemške kulture*, str. 57–67 ter »Nacionalizacija« Slovencev in njen evropski kontekst, str. 31–52.

³³ Vošnjak Josip, 4. 1. 1834 – 21. 10. 1911. SBL 4, str. 588–589.

³⁴ Vošnjak, *Spomini*, str. 16.

³⁵ Tuma Henrik, 9. 7. 1858 – 10. 4. 1935. SBL 4, str. 231–236.

³⁶ Tuma, *Iz mojega življenja*.

- Erklärung der Redaction. V: *Laibacher Zeitung*, 8. 4. 1848, št. 43, str. 288.
- Gatti, Ferdinand: *Die Ereignisse des Jahres 1848*. Graz 1850.
- Granda, Stane: Recepcija prve svobode tiska pri Slovencih. V: *Vatovčev zbornik*. Ljubljana 2011.
- Granda, Stane: *Sloveniens Blatt* – časopis iz leta 1848. V: *Zgodovinski časopis*, 1994, št. 2.
- Grdina, Igor: »Nacionalizacija« Slovencev in njen evropski kontekst. V: Moritsch, Andreas (ur.): *Pomlad narodov, Völkerfrühling*. Klagenfurt/Celovec-Ljubljana-Wien 1999, str. 31–52.
- Grdina, Igor: Doživljanje Nemcev in nemške kulture. V: *Zgodovinski časopis*, 47, št. 1, 1993, str. 57–67.
- Journal des oesterreichischen Lloyd*, 21. 3. 1848, št. 58, str. 228.
- Kovačič, Fran: Slomškova pisma Vodušku. V: *Arhiv za zgodovino in narodopisje, prva knjiga*. Maribor 1930.
- Ljubomir: Milo potožilo. V: *Slovenski cerkveni časopis*, 5. 8. 1848, št. 6, str. 42.
- Ljubomir: Novi časi, novi grehi. V: *Slovenski cerkveni časopis*, 9. 12. 1848, št. 24, str. 186.
- Meynert, Hermann: *Geschichte der Ereignisse in der österreichischen Monarchie während der Jahre 1848*. Wien 1853.
- Miladinović Zalaznik, Mira: Leopold Kordeš, ein Krainer Literat deutscher Zunge. V: Miladinović Zalaznik, Mira: *Deutsch-slowenische literarische Wechselbeziehungen*. Ljubljana 2002.
- Orožen, Ignacij: *Celska kronika*, v Celi 1854.
- Peterneel, Marija Mojca: Arhivska zapuščina grofa Antona Aleksandra Auersperga. V: Miladinović Zalaznik, Mira (ur.), Granda, Stane (ur.): *Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Grün: razprave*. Ljubljana 2009.
- Peterneel, Mojca Marija: *Cillier Zeitung 1848*. V: Mira Miladinović Zalaznik (ur.): *Germanistik im Kontaktraum Europa II. Beiträge zur Literatur (Symposion Ljubljana 17.–20. 4. 2002)*. Ljubljana 2002, str. 339–357.
- Provisorische Verordnung gegen den Mißbrauch der Presse. Anhang zur *Laibacher Zeitung*. V: *Laibacher Zeitung*, 23. 5. 1848, št. 62.
- Provisorische Verordnung gegen den Mißbrauch der Presse. V: *Besondere Beilage zu Laibacher Zeitung*, 18. 7. 1848, št. 86.
- Sloveniens Blatt*, 18. 7. 1848, št. 3, str. 12; in 25. 7. 1848, št. 4, str. 16.
- Tuma, Henrik: *Iz mojega življenja: spomini, misli in izpovedi*. Ljubljana 1997.
- Vodopivec, Peter: *Socialni in gospodarski nazori v slovenskih in sosednjih pokrajinah v predmarčni dobi: doktorska disertacija*. Ljubljana 1978.
- Vošnjak, Josip: *Spomini*. Ljubljana 1905.
- Wurzbach, *Biographisches Lexikon*. Wien 1858.
- Wuttke, Heinrich: *Die deutschen Zeitschriften und die Entstehung der öffentlichen Meinung*, Leipzig 1875.
- Zenker, Ernest Victor: *Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848*. Wien und Leipzig 1892-1893, zvezek 2.